

РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ОСВІТИ ТА ПЕДАГОГІКИ

УДК [378.113.1 : 378.014.15]«18»

І. В. Тищенко

Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ УРЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РЕКТОРІВ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ У ХІХ СТОЛІТТІ

Статтю присвячено аналізу нормативних документів з питань організації вітчизняної вищої (університетської) освіти ХІХ століття; схарактеризовано положення університетських статутів, що носили характер законів, і визначали процедуру обрання, перелік повноважень, напрями діяльності ректорів університетів України впродовж ХІХ століття.

Ключові слова: університет, ректор, статут, діяльність, повноваження.

Постановка проблеми. Проведення реформ у освітянській галузі на сучасному етапі розвитку українського суспільства гальмується через недосконалість механізму реформування системи освіти. Останні кризові роки надали цій проблемі ще більшої гостроти. Новий механізм управління освітою вимагає розвитку автономії навчальних закладів, що повинна здійснюватися на основі внутрішнього академічного контролю, зовнішнього контролю, послаблення регламентації всіх видів діяльності освітніх установ за умови виконання ними вимог державних освітніх стандартів.

Вищезазначене вимагає нормативно-правового урегулювання діяльності ВНЗ на засадах академічної, фінансової, інституційної автономії, чіткого розмежування повноважень усіх суб'єктів управлінської діяльності.

У зв'язку з цим актуалізується потреба неупередженого аналізу досвіду минулого, який дасть можливість для об'єктивного висвітлення генези, змісту, напрямів діяльності управлінських інституцій на різних етапах розвитку вищої школи в Україні, виявлення чинників ефективної роботи з метою врахування позитивного досвіду й використання його в сучасних умовах.

Аналіз актуальних досліджень. В Україні розробка концепції реформування вищої освіти входить до кола наукових інтересів В. Анрущенка, Т. Боголіб, К. Левківського, В. Лугового, В. Козакова, К. Корсак, В. Кременя, В. Огнев'юка, І. Прокопенка, М. Степко та ін.

Ретроспективний аналіз організаційно-управлінської структури вітчизняних ВНЗ став предметом досліджень А. Аексюка, Л. Вовк,

О. Глузмана, М. Євтуха, Л. Зеленської, В. Майбороди, Н. Терентьевої, А. Прокопенка та ін. Проте опубліковані в них дані недостатньо повно характеризують діяльність ректорського корпусу на різних етапах розвитку університетської освіти в Україні.

Мета статті – схарактеризувати нормативно-правові документи, що регламентували процедуру обрання, перелік повноважень, напрями діяльності ректорів університетів України впродовж ХІХ століття.

Виклад основного матеріалу. У процесі наукового пошуку встановлено, що процедура обрання, перелік повноважень, напрями діяльності ректорського складу університетів України впродовж ХІХ століття регулювалися, насамперед, чинними статутами.

Зазначимо, що в першій чверті ХІХ століття вітчизняні університети працювали за статутом 1804 року, що ввібрав у себе кращі досягнення тогочасної просвітницької педагогічної думки на Заході. У ньому були закладені основи університетської автономії, що передбачала перетворення університетів на самостійні, незалежні від державного контролю науково-навчальні центри. Це вимагало, по-перше, здійснення виборності керівного складу (ректорів, проректорів, деканів); по-друге, введення системи колегіального самоврядування; по-третє, реалізації принципу самопоповнення викладацького складу шляхом обрання претендентів радою професорів без узгодження їхніх кандидатур з бюрократичними інстанціями; по-четверте, надання свободи наукових досліджень і викладання; по-п'яте, захисту навчального процесу від некомпетентного втручання представників урядової бюрократії [2, 228].

Аналіз положень Статуту Імператорського Харківського університету [7], який набув чинності 5 листопада 1804 року, дає підстави стверджувати, що функції законодавчої влади покладалися на вчену раду. Правління університету, очолюване ректором, складало виконавчу гілку влади.

Ректор мав обиратися з числа ординарних професорів терміном на один рік. Його кандидатура за поданням міністра народної освіти затверджувалась імператором, і лише ним ректор міг бути звільнений з посади. Відносно короткий термін перебування на посаді ректора мотивувався бажанням уникнути зловживань владою з його боку. Процедура виборів ректора також була демократичною – балотуватися мали всі члени ради. Обирався з-поміж них той, хто дістав найбільшу кількість «білих кульок». При цьому ректор уважався «першим серед

рівних», а його рішення та дії могли бути легко оскаржені на засіданнях ради або в університетському суді [1, 35].

На ректора як керівника університету покладался обов'язок дбати про його благоустрій, головувати на всіх зборах і в засіданнях комітетів, а також відповідати за дотримання в університеті порядку, виконання службовцями посадових обов'язків, положень чинного статуту й розпоряджень міністра та попечителя навчального округу (§13). Окрім цього, щомісяця ректор мав доповідати попечителю про стан справ як в університеті, так і освітніх установах навчального округу, що підпорядковувалися університету (§15).

Зауважимо, що на підставі §16 чинного статуту ректор мав право приймати самостійні ухвали лише у справах, що виключали відтермінування, однак на першому ж засіданні вченої ради та правління був зобов'язаний довести до відома їх членів власне рішення. Даючи дозвіл стороннім особам на слухання лекцій, ректор також мав заручитися попередньою згодою викладача, лекції якого останні бажали прослухати (§19).

Як голова вченої ради та правління ректор володів правом одного голосу, але вирішального. До того ж, саме він мав право першим відкривати листи й послання, адресовані університету, правлінню, вченій раді та училищному комітету. У ректора зберігалася й велика університетська печатка.

У разі хвороби ректора, смерті або відсутності з поважних причин, його обов'язки покладали на заступника, який іменувався проректором. Якщо останній з будь-яких причин не міг виконувати означені повноваження, рада університету мала обрати із середовища ординарних професорів іншого проректора, сповістивши про цей факт попечителя (§21).

Підкреслимо, що ефективність і демократичність подібної системи управління чітко простежується в діяльності Харківського університету першого десятиріччя його існування. Так, першим ректором Харківського університету був обраний І. Рижський, який належав до когорти прогресивної професури й користувався повагою та авторитетом як серед ученої колегії, так і серед студентів і співробітників університету. Це підтверджує той факт, що він обирався на цю посаду шість разів (з перервою в 1807 р.). Попечитель навчального округу С. Потоцький у листі міністру народної освіти А. Розумовському писав: «Столь многократные выборы И. Рижского служат несомненным доказательством достоинства чиновника и той доверенности и уважения, каковые приобрел он от своих сотоварищей» [6].

Однак, як засвідчили результати проведеного дослідження, започатковані освітні реформи в галузі вищої (університетської) освіти зазнали значних змін у період політичної реакції, яка стала наслідком завершення війн з Наполеоном. Вона була спрямована проти всієї спадщини Просвітництва й сягнула свого апогею наприкінці 20-х – на початку 30-х років XIX століття. Міністерство народної освіти, визнаючи «республіканський» устрій вітчизняних університетів таким, що не відповідає загальному державному курсу Росії, в основі якого лежить єдиноначальність управління й безпосередня залежність від верховної влади, вдалося до відкритої ревізії організаційно-управлінської структури університетів. Зокрема, міністерство посилило адміністративний вплив на університети, розширивши повноваження ректора й подовживши термін його перебування на займаній посаді.

Зазначимо, що вперше названі зміни знайшли відображення в статуті університету Св. Володимира, що набув чинності 25 грудня 1833 р. Положення статуту вказували на той факт, що внутрішнє керівництво закладом, як і раніше, мала здійснювати вчена рада (під безпосереднім наглядом попечителя Київського навчального округу), у якій головував ректор. Проте останній мав обиратися терміном на два роки з ординарних професорів більшістю голосів і затверджуватися в «сем званні Высочайшею властью» [8]. Справи в раді вирішувалися більшістю голосів, але в разі їх рівності голос ректора залишався ухвальним.

Параграфи 24–26 статуту визначали такий перелік повноважень ректора:

- як безпосередній керівник університету турбується про благоустрій усіх його складових;
- спостерігає, щоб особи, котрі належать до університету, бездоганно виконували свої обов'язки;
- прискіпливо наглядає за тим, щоб постанови й розпорядження вищого керівництва виконувалися точно й в установлений термін;
- дбає про належну організацію навчального процесу;
- разом із деканом підписує дипломи випускникам;
- у разі потреби відвідує засідання факультетських рад [8].

Показово, що відтепер у разі хвороби ректора або відсутності останнього його місце посідав проректор, який обирався щороку з членів ради й затверджувався міністром народної освіти.

Як відомо, новий загальноуніверситетський статут, на підставі якого діяли інші вітчизняні університети, зокрема Харківський, набув чинності 1835 року. Характерною його особливістю стало обмеження автономії вищих навчальних закладів, зміцнення влади попечителя, що зумовило посилення бюрократичного впливу ректора й деканів, зростання їхньої залежності від вищої адміністрації та, навпаки, віддалення від університетської корпорації.

Пройшовши попередню апробацію на відкритому 1834 р. університеті Св. Володимира, в частині «Про ректора» названий статут ще більше поглибив повноваження ректора. До попереднього переліку повноважень, що були зафіксовані в статуті університету Св. Володимира 1833 р., додалися ще й такі: «Ректор має право виносити догану й робити зауваження професорам і чиновникам університету в разі виявлення недоліків у виконанні останніми функціональних обов'язків» [3].

Згідно з положеннями статуту 1835 р. ректор мав обиратися на посаду вже на чотирирічний термін і затверджуватися в цьому званні «Височайшею властью». Наразі, для повторного обрання претендента на цю посаду вимагалось додаткове обґрунтування. Окрім цього, університетське правління позбавлялося права суду над ректором у випадку перевищення останнім службових повноважень [3].

Підкреслимо, що в окреслений історичний період університет Св. Володимира продовжував функціонувати в межах свого першого статуту. Лише 9 червня 1842 р. побачив світ новий статут, що вводився в дію з 15 липня поточного року. Це була спроба міністра С. Уварова з одного боку – випробувати на одному з вітчизняних університетів можливість запровадити в Росії «німецьку модель» університету, допускаючи певні «свободи» у викладанні, а з іншого – посилити над ними державний контроль. Остання тенденція знайшла відображення в обмеженні права професорських колегій на вибори ректора. Відповідно до положень статуту 1842 р. вчена рада мала право обирати лише двох кандидатів на ректорську посаду. Названі кандидати підлягали розгляду в Міністерстві народної освіти, причому міністр здобував право висловити особисту думку на користь одного з них. Остаточне рішення приймав Государ імператор [9].

§33 статуту 1842 р. допускав і певні пільги ректору щодо виконання тижневого педагогічного навантаження, але лише в тому разі, якщо це не стояло на заваді успішності слухачів.

Як відомо, кінець 40-х – початок 50-х років XIX століття знову став часом радикальних змін університетської політики російського уряду в країні. В аспекті досліджуваної проблеми привертає увагу той факт, що вчені ради було позбавлено виборчого права, а міністр народної освіти дістав повноваження призначати ректора й деканів на невизначений термін. Відтепер ректор повністю звільнявся від викладацької діяльності, а його обов'язки зводилися до виконання суто адміністративних функцій [2, 76].

Черговий загальноуніверситетський статут, який було введено в дію 1863 р., вважається дослідниками одним із найдемократичніших. Він поновив автономію університетів зразка 1804 р., послабивши залежність останніх від попечителя й міністра. Вчена рада університету, очолювана ректором, знову проголошувалася вищим керівним органом навчального закладу. Було поновлено й вибори ректора. Останній обирався на чотирирічний термін з ординарних професорів університету й затверджувався на цій посаді наказом імператора [4].

Підкреслимо, що розділ четвертий названого статуту визначав статус ректора як ключової фігури університету. Коло його обов'язків складало такі справи:

– §28. Ректор виявляє турботу про благоустрій університету, спостерігає: 1) щоб особи, які до нього належать, виконували покладені на них обов'язки; 2) щоб університетське викладання здійснювалося в повному обсязі, відповідно до чинних програм, затверджених факультетськими радами.

– §29. Ректор у випадку важливості справи або її терміновості вживає необхідних заходів, навіть, якщо вони перевищують його повноваження. Проте негайно сповіщає про своє рішення членів правління, вчену раду та попечителя.

– §30. Ректор звертається до попечителя з відповідними поданнями, до інших представників влади, а також відомств – з повідомленнями; зберігає велику університетську печатку й першим відкриває листи, що надходять до університету. Секретар ради та секретар університетської канцелярії перебувають у безпосередньому підпорядкуванні ректору.

– §31. Ректор призначає, відкриває та закриває засідання вченої ради, правління й головує на них.

– §32. Ректор особисто надає викладачам відпустки на вакаційний період або терміном, що не перевищує 29 діб. У разі перевищення зазначеного терміну – з дозволу попечителя.

– §33. Ректор приймає заяви від студентів і сторонніх слухачів про зарахування до університету або допущення до слухання лекцій, про перехід з одного факультету на інший, про звільнення з університету. Скріплює підписом названі заяви, керуючись при цьому «Правилами...», укладеними вченою радою університету й затвердженими попечителем. Про перебіг таких справ доповідає в засіданні вченої ради.

– §34. Підлеглим чиновникам, а також студентам і стороннім слухачам університету ректор має право робити зауваження й виносити догани. У разі порушення чинних правил викладачами університету, ректор, на власний розсуд, про цей факт доводить до відома вченої, факультетської ради або попечителя. Ректору надається право й порушувати клопотання перед попечителем про нагородження гідних викладачів і службовців університету.

– §35. Ректор разом з одним із деканів підписує дипломи, що попередньо скріплюються підписом інспектора зі студентських справ.

– §36. У разі хвороби або відсутності ректора його обов'язки виконує проректор або один із деканів на підставі попереднього обрання в раді й затвердження з боку міністра [4, 12–14].

Показово, що згідно з положеннями статуту 1863 р. ректор здобував чин IV класу. Наголосимо, що в губернії такий чин мав лише губернатор. Це дає підстави обґрунтовано говорити про те, що статус ректора в окреслений історичний період значно підвищився.

Останній загальний статут імператорських російських університетів 1884 року з певними змінами й доповненнями зберігав чинність до 1917 р. Традиційно його вважають найконсервативнішим, навіть найреакційнішим з усіх загальноросійських університетських статутів [11]. За ним було скасовано виборність органів університетського самоврядування й над університетами знову поновилася тотальна й дріб'язкова опіка попечителів навчальних округів.

Проте, за статутом 1884 року була значно розширена й влада ректора. Із «першого серед рівних» він перетворився на урядового адміністратора, владі якого мали підкорятися ординарні професори, із середовища яких він призначався міністром терміном на чотири роки. Після чотирирічного терміну служби ректор міг бути залишений з Височайшого дозволу на цій посаді ще на один термін. Він оголошувався найближчим помічником попечителя, а відтак виходив з-під юрисдикції професорської колегії й більше не розглядався в якості її виконавчого

органу [2, 85]. На ректора покладалося безпосереднє керівництво всіма підрозділами університету, що включало нагляд за а) перебігом навчання в університеті й повнотою викладання в ньому; б) належним виконанням усіма службовцями університету своїх обов'язків; в) дотриманням студентами та сторонніми слухачами установлених правил; г) належним станом навчально-допоміжних установ університету; д) правильним використанням університетських коштів; е) збереженням університетського майна тощо. У разі виникнення надзвичайних обставин, він набував необмеженої влади, навіть, якщо рішення з окремих питань перевищували його службові повноваження [5].

Підкреслимо, що положення статуту 1884 р. надавали ректору й виключне право порушувати перед попечителем клопотання про нагородження підлеглих службовців і викладачів університету, що ставило останніх у повну залежність від керівника навчального закладу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, проведений науковий пошук свідчить, що протягом досліджуваного періоду сформувалася доволі чітка нормативно-правова база у формі загальноуніверситетських статутів, яка визначала порядок обрання й коло повноважень ректорів університетів України впродовж XIX століття. Уперше на законодавчому рівні регламентація діяльності ректорів вітчизняних університетів знайшла відображення в університетському статуті 1804 року, яким установлювалися вимоги до претендента на ректорську посаду, правила його обрання в засіданні вченої ради, коло функціональних обов'язків, характер відносин з університетськими структурами, державними установами, викладачами, студентами та сторонніми особами. У подальшому, з уведенням у дію статутів 1833, 1835, 1842, 1863, 1884 рр., установлені приписи зазнавали певних коректив, що було наслідком зміни урядового курсу в галузі вищої освіти, звуження або розширення сфери компетенції колегіальних органів у організаційно-управлінській структурі вітчизняних університетів, посилення влади попечителів навчальних округів. Названі чинники суттєво впливали на визначення статусу ректора як керівника університету й оформлення переліку його посадових обов'язків.

Проведене дослідження не претендує на завершеність. Подальшого вивчення потребує особистісний компонент діяльності ректорів університетів України XIX століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зеленська Л. Д. Організаційно-управлінський аспект діяльності ректорського складу вітчизняних вищих навчальних закладів XIX століття / Л. Д. Зеленська // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. пр. – Слов'янськ : Видав. Центр СДПУ, 2008. – Вип. XXXVII. – С. 34–41.
2. Зеленська Л. Д. Учена рада університету: історія, теорія, досвід : монографія / Л. Д. Зеленська ; Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. – Х. : ХНАДУ, 2011. – 480 с.
3. Общий устав Императорских Российских университетов 1835 г. – Х. : Тип. ун-та, 1837. – 50 с.
4. Общий устав Императорских Российских университетов. – СПб, 1863. – 43 с.
5. Общий устав Императорских Российских университетов. – СПб, 1884. – 51 с.
6. Служение Отечеству и долгу: Очерки о жизни и деятельности ректоров Харьковских вузов (1805-2004 гг.) / Под ред. Астаховой В. Н. – Х. : Изд-во НУА «Золотые страницы», 2004. – 748 с.
7. Устав Императорского Харьковского университета 1804 г. // периодические сочинения об успехах народного просвещения. – 1805. – № 10. – С. 225–285.
8. Устав Университета Св. Владимира 1833 г. // Сборник постановлений по министерству Народного Просвещения. – СПб, 1875. – Т. 2., отд. 1 : (1825–1839). – С. 670–684.
9. Устав Университета Св. Владимира 1842 г. // Сборник постановлений по министерству Народного Просвещения. – СПб, 1876. – Т. 2., отд. 2 : (1840–1855). – С. 336–348.
10. Харьковский государственный университет. Ректоры: Библиографический словарь ученых Харьковского университета : Т. 1 : Ректоры (1805–1916). – Х., 1999. – 126 с.
11. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох / Р. Г. Эймонтова. – М. : Наука, 1985. – 349 с.

РЕЗЮМЕ

Тищенко И. В. Нормативно-правовое регулирование деятельности ректоров университетов Украины XIX века.

Статья посвящена анализу нормативных документов по организации отечественного высшего (университетского) образования XIX века; дана характеристика положений университетских уставов, которые имели характер законов, и определяли процедуру избрания, перечень полномочий, направления деятельности ректоров университетов Украины на протяжении XIX века.

Ключевые слова: университет, ректор, устав, деятельность, полномочия.

SUMMARY

Tyshchenko I. Legal regulation of activity of university rectors in the 19th century in Ukraine.

The article is devoted to analysis of regulatory documents concerning organization of higher (university) education in the 19th century in Ukraine, which set out requirements to candidates for the rector's office, the rector election or an appointment procedure, the scope of duties and responsibilities and areas of activity. Scientific research has proved that during the studied period the aforementioned matters were regulated, first of all, by university charters. A university charter of 1804 became the first document to regulate activity of rectors of Ukrainian universities at legislative level. The rector was to be elected from among ordinary professors for a one-year term. His candidature, nominated by the minister of popular education, required approval by the emperor and only the emperor had the authority to relieve him from his duties. At the same time, the rector was considered «first among

equals» and his actions and decisions could be easily appealed at the board meetings or in the university court. The rector as the head of university had the duty of taking care about the institution's improvement, presided over all university and committee meetings, was responsible for maintenance of order at the university, and oversaw performance by university officials and staff of their duties and their compliance with provisions of the university charter and directives of the minister and educational district curator. Every month the rector had to report to curator about the state of affairs in the university and also in educational institutions of the educational district. However, the rector had the power to make independent decisions only on the matters which could not be postponed and was obliged to report on his decision at the nearest meeting of academic council and university board.

As the chairman of academic council and university board, the rector had the right of decisive vote. Moreover, the rector had the right to be first to open letters addressed to the university, board, academic council and educational committee. The rector also kept the large university seal.

In the event of rector's illness, death or absence for good reason his deputy, called pro-rector, acted for him. If the latter was unable for any reason to perform rector's duties, the university board had to elect another pro-rector from among ordinary professors by notifying the curator about it.

Later on, with the entry into force of the charters of 1833, 1835, 1842, 1863, 1884 the above regulations underwent certain changes as a result of change of the government policy on higher education, narrowing or expanding the scope of competence of collegiate bodies in administrative organization of Ukrainian universities and strengthening authority of educational district curators and the minister. The above factors had substantial bearing upon the status of the rector as the head of university and the scope of his duties.

Keywords: *university, a rector, charter, activity, powers.*